

І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.3

Я. Олійник, член-кор. НАПН України, д-р екон. наук, проф.,
Т. Нич, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

РОЗВИТОК ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Розкриті особливості зародження і розвитку географічної науки в Україні в першій половині ХХ століття. Проведена періодизація розвитку географічної науки. Дана оцінка соціально-економічних умов кожного періоду, що визначає характер і рівень розвитку географічної науки. Досліджено характер накопичення фактичного матеріалу та його географічної значимості. Вивчена творча діяльність видатних учених, досвід роботи провідних наукових колективів, шкіл.

Ключові слова: географічна наука, періодизація розвитку географічної науки, наукові школи.

Постановка проблеми. Географія за багатовікову історію свого розвитку пережила часи розквіту, застою, спадів; її історія багата іменами, фактами, подіями. Тому для зручності дослідження розвитку історії географічної науки виникає потреба зробити періодизацію.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Про необхідність дослідження особливостей розвитку географічної науки йдеться в працях С.Л. Рудницького, В.М. Жекуліна [2, с.25], Г.М. Максимова, М.М. Голубчика [1, с.36], А.Г. Ісаченка, М.Д. Пістун [5, с.33], О.В. Краснопольського [4, с.6], Я.І. Жупанського [3, с.3], О.І. Шаблія [7, с.44].

Метою роботи є вивчення стану розвитку географічної науки в Україні в першій половині ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Професор Я.І. Жупанський [3, с.4] пропонує досліджувати розвиток географічних знань і географічної науки в Україні в хронологічному порядку та мотивує це кількома обставинами: по-перше, що розвиток географічної науки має певні часові зрізи; по-друге, розгляд матеріалів лише за галузями науки спричинив би повторення розповіді про ті ж самі історичні періоди; по-третє, процес формування методики дослідження у галузях географії відрізняється як у часі, так і за обсягом, оскільки одні галузі виникли давно, а інші – недавно.

У генералізованому вигляді, узагальнюючи праці І.М. Забеліна (1968), Д.М. Анучина (1972), А.Г. Ісаченка (1971, 1975), В.К. Кузнецова (1961, 1972), М.М. Голубчика, Г.М. Максимова (1998 р.), можна виділити чотири етапи: 1) етап – із древніх часів до сер. XVII ст. (у кінці етапу з'являються перші праці, які узагальнюють нагромаджені за цей час матеріали і певною мірою носять теоретичний характер); 2) із сер. XVII ст. до сер. XIX ст. (зростання продуктивних сил і розширення промислового виробництва сприяло активному вивченню природних умов і ресурсів. У географії на міцні позиції стає історичний підхід); 3) із сер. XIX ст. до 20-х років ХХ ст. (географія нового часу. Формується геокомпонентна й антропо-екологічна парадигма); 4) із ХХ ст. до сьогоднішнього дня (новітня географія). Простежується інтерес до питань єдності і цілісності науки, комплексних проблем і досліджень, відбувається становлення геокомпонентної парадигми, характерна "кількісна революція" (із 60-х років), яка проявилась у застосуванні математичних і статистичних методів).

За роки незалежності України одну з перших періодизацій розвитку географічної науки було запропоновано Я.І. Жупанським. Ним у праці "Історія географії в Україні" (Л., 1997) виділено п'ять періодів:

1) стародавні часи; 2) часи Київської держави; 3) період середньовіччя (до кін. XVII ст.); 4) нові часи (до поч. ХХ ст.); 5) новітні часи.

На думку професора О.І. Шаблія, у процесі періодизації історії будь-якої національної географії важливо простежити, як окремі періодизації розвитку зіставля-

ються з відповідними періодами у розвитку світової, європейської географії чи географії країн-сусідів.

Становлення географії в Україні відбулось у XIX – на початку ХХ століття. Створено кафедри географії, які стали осередками розвитку географії, формуванням наукових напрямів, ідей та шкіл.

Підготовку географів в Україні до 1917 року здійснювали кафедри географії Київського, Харківського, Новоросійського університетів. Серед професорів були три доктори географії – О.А. Івановський, Г.І. Танфільєв і П.А. Тутковський, а також професори Й.Й. Косоногов (Київ), Д.М. Соболев (Харків), В.Д. Ласкарев, О.Г. Набоких (Одеса). Звання професорів мали також К.Г. Воблий, Г.О. Кривченко (Київ) та Г.Г. Швіттау (Одеса), але вони тільки підходили до географії і скоріше були статистами, ніж географами.

У 1917 році у Російській імперії відбулася низка важливих історичних подій, які корінним чином змінили розвиток громадського суспільства. Пройшов жовтневий переворот, було створено ряд незалежних держав, у т. ч. Українську народну республіку (УНР). У подальшому більшовицька влада зупинила демократичний розвиток революції, придушила незалежність новостворених держав, у тому числі й УНР. У цей час в Україні пройшло ряд подій у науковому житті, які вплинули на розвиток географічної науки.

Тому детальний аналіз становлення і розвитку української географії ми розпочали з 1917 року.

З метою більш ширшого й об'єктивного аналізу розвитку географічної науки ми зробили періодизацію сучасної географії, виділивши чотири етапи:

- перший етап (1917–1940 роки);
- другий етап (1945–1969 роки);
- третій етап (1970–1990 роки);
- четвертий етап (з 1991 року).

При цьому ми враховували такі фактори:

- оцінка соціально-економічних умов даного періоду, що визначає характер і рівень розвитку географічної науки;
- визначення характеру накопичення фактичного матеріалу та його географічної значимості;
- методологічний і конкретно-науковий аналіз головних досягнень періоду зі встановленням передумов для подальшого розвитку наукових ідей, концепцій, напрямів;
- поява і функціонування наукових ідей, напрямів, осередків науки, наукових центрів тощо у часовому зрізі;
- вивчення творчої діяльності видатних учених, які є "віхами в історії науки", досвіду роботи провідних наукових колективів, шкіл, стилю їх роботи, наукового підходу, організаторського таланту тощо. Вивчення діалектики таких відносин дає змогу простежити розвиток географічної науки.

Перший етап (1917–1940 роки). У 1917 році почався набір студентів на географічну спеціальність у Херсонському педагогічному інституті.

У 1918 році створено Кримський університет, який діяв у співдружності з Київським університетом, де зібралося чимало фахівців вищого класу. Серед них були вчені, близькі до географічних наук (В.І. Вернадський, В.О. Обручев, М.І. Кузнецов, Г.Ф. Морозов, М.І. Андрусов, К.Г. Воблий та ін). Але відкриття географічної спеціальності тут не відбулося. Із захопленням Криму більшовиками цих учених звідси вислано, а зв'язок з українською наукою надовго втрачено.

Академіком В.І. Вернадським і його соратниками у 1918 році в час правління гетьмана Скоропадського створено Українську академію наук (пізніше ВУАН, АН УРСР, НАН України). Серед перших академіків УАН були В.І. Вернадський (президент), М.І. Андрусов, К.Г. Воблий, В.І. Липський, П.А. Тутковський, М.Ф. Сумцов та інші.

У 1926 році в Харкові засновано Інститут географії і картографії, для організації і керівництва якого запрошено із Праги С.Л. Рудницького. У 1928 році вийшов з друку перший випуск "Записок науково-дослідного Інституту географії і картографії".

Важливими стали експедиційні геоморфологічні дослідження в басейні Дніпра Б.Л. Личкова і Д.М. Соболева, проведення В.І. Лучицьким та Д.М. Соболевим стратегічного розчленування докембрію Українського щита, петрографічний опис кристалічних порід Приазов'я. Вони розробили перші схеми природно-географічного районування України.

У 1930–1940 роках в Україні виникло чимало наукових закладів, де велися географічні та близькі до географічних дослідження. Було створено Інститут зоології АН УРСР (1931), Харківський гідрометеорологічний інститут (1932), геолого-географічні факультети Київського та Харківського університетів (1933), Інститут ботаніки АН УРСР, Раду по вивченню продуктивних сил України і геолого-географічний факультет Одеського університету (1934), геолого-географічний факультет та кафедру фізичної та економічної географії Дніпропетровського університету (1937), Інститут гідробіології АН УРСР (1939), природничо-географічний факультет Кременецького учительського інституту (1940), кафедру географії Луцького учительського інституту (1940).

К.Г. Воблий заснував першу в Україні кафедру економічної географії в Київському університеті (1933), згуртував молодих географів у Секторі географії Інституту економіки АН УРСР, підготував із ними до друку "Нариси економічної географії України", виховав ряд аспірантів, серед яких були М.М. Паламарчук, Л.М. Корецький та ін.

У 1930 році участь в експедиції В.Л. Самойловича на Землю Франца-Йосифа взяв перший український полярник М.М. Іваничук. У числі четвірки дрейфуючої станції "Північний Полюс" було двоє вихідців з України – І.Д. Папанін та П.П. Ширшов (1937–1938). Але надалі їх наукова і практична діяльність з Україною не пересікалась.

Звання професора в Україні одержали В.І. Талієв, Р.А. Педаєв, Г.Я.Точидловський, Г.М.Висоцький, Є.Є.Опоков, О.О.Браунер, Й.К. Пачоський, Є.В. Вульф, В.О. Геринович, О.О. Сухов. В.І. Талієв незабаром вибув в Москву. В 1920 році переїхав в Україну доктор метеорології та географії, володар Золотої медалі імені П.П. Семенова РГТ – Б.І.Срезневський, який працював в Україні до кінця свого життя.

У 1934 році було відновлено вчені звання і ступені. Перший доктор географічних наук в Україні з'явився лише у 1938 році. Ним став професор Харківського уні-

верситету М.І. Дмитрієв, який провів перше геоморфологічне районування України (1934).

Перші довоєнні кандидати географічних наук в Україні – О.Т. Діброва (1936), П.Т. Ващенко (1939), П.М. Цись (1939) та інші – відіграли значну роль в розвитку української географії і стали провідними вченими післявоєнного періоду.

Стали академіками українські географи Й.Й. Косоногов (1922), Є.В. Опоков, С.Л. Рудницький (1929); етнограф А.М. Лобода (1922); геологи і ґрунтознавці В.В. Різниченко та О.Н. Соколовський (1929); членом-кореспондентом АН УРСР – В.А. Поггенполь (1927).

Кращі досягнення географів України одержали нагороди РГТ, які були відновлені в 1924 році. Вперше (і єдиний раз в історії) Вищою нагородою РГТ відзначено представника України, професора Одеського інституту народної освіти Г.І. Танфільєва (1926). Золотими медалями РГТ були нагороджені Й.К. Пачоський (1924), (медаль імені Ф.П. Літке), П.П. Сушкін (1924) і А.Л. Рейнгард (1927), (медаль імені П.П. Семенова). Срібну медаль імені П.П. Семенова вручено С.Р. Зуберу (1924).

Серед найбільш визнаних наукових робіт із географічної науки протягом даного періоду можна назвати "Економічну географію України" (1919) К.Г. Воблого, в якій учений зробив спробу визначити предмет економічної географії, дав детальну галузево-статистичну характеристику України (гірничозаводської, обробної, торгівлі, шляхів сполучення), але ще не був зроблений порайонний огляд. Професор А.С. Синявський (1928) відзначав, що праця К.Г. Воблого набагато цінніша, ніж книги А.К. Фещенка-Чопівського, В.В. Садовського та С.М. Остапенка, які вийшли в один час з останньою і до 1928 року ще не застаріли [129].

В.І. Липський зіграв значну роль у формуванні української ботаніки ботанічної географії. Він здійснив чисельні подорожі й експедиції в Середню Азію, Україну, Молдавію, зібрав великий фактичний матеріал і дав широкі описи ландшафтів цих регіонів, очолював Академію наук УРСР (1922–1928).

Праця "Основания учения о лесе" Г.Ф. Морозова вийшла з друку в 1920 році, вже після смерті автора. Г.Ф. Морозов – засновник сучасного вчення про ліс як географічне й історичне явище; він показав складний взаємозв'язок живих та інших компонентів лісу, які утворюють єдиний природний комплекс, обґрунтував теорію рубки і лісозаготівлі лісу, розробив методи та прийоми лісорозведення.

До однієї з найбільш вагомих книг цього етапу слід віднести наукову працю С.Л. Рудницького "Проблеми географії України". В ній закладено методологічні, теоретичні і методичні основи української географії та географії України як навчальної дисципліни.

Важливими публікаціями були "Курс географии растений. Ч.1. Растительность земного шара в ее историческом развитии со времен мелового периода" М.І. Кузнецова та "Основы фитоценологии" (1921) Й.К. Пачоського, в якій автори сформулювали принципи і завдання фітоценології, ввели у науку поняття про фітоклімат та екстразональний розподіл рослинності.

Схвалення наукової громадськості одержали праці українських учених: "Естественные районы Украины и классификация районов на основ их генезиса" Б.Л. Личкова, в якій автор виділив природні області УРСР за геоморфологічними принципами; "Природне районування України" "Загальне землезнаство" П.А. Тутковського (1922, 1927). В цій праці охоплено весь "простір" географічної науки; стверджується, що "обличчя Землі" вивчається з "погляду і розподілу сучасних фактів та явищ у просторі і їхньої генези", що було, на його думку

"предметом географії" [9]. Також цінною є наукова розвідка "Учение о лесе" Г.Ф. Морозова; "Главнейшие физико-географические районы Одесской губернии" Г.І. Танфілєва (1924), в якій автор виділив сім фізико-географічних районів на підставі ландшафтно-типологічного підходу; публікації С.Л. Рудницького "Основи землезнавства України. Фізична географія України" (1924); "Історія землезнання. Ч.1." (1925); "Історія землезнання України. Антропогеографія" (1926). В цих роботах покладено початок систематичного вивчення в українській географії, історії географічної думки. С.Л. Рудницький стверджує, що в історії географічного пізнання слід розрізняти два виміри – в ширину і глибину; що з самого початку розвитку наукової географії у ній виявилось два напрями – природничий і суспільний (соціальний та гуманістичний).

Серед найбільш відомих праць цього етапу слід відзначити "Учение о влиянии леса на изменение среды его произрастания и на окружающее пространство (учение о лесной партиненции)" Г.М. Висоцького (1930), "Нариси історії російсько-української цукровобурякової промисловості". Т. 3. К.Г. Воблого (1931), "Рельєф УРСР, геоморфологічний нарис" (1936) М.І. Дмитрієва, в якій автор розробив схему геоморфологічного районування України на основі даних про рельєф і геологічну будову.

У цей період видано праці під керівництвом та за активною участю В.М. Кубійовича: "Атлас України і суміжних земель" (1937), "Географія України і суміжних земель. Ч.1. Загальна географія" (1939). Автор поставив завдання подати і своїй суспільності, і закордонній громадці відомості про життя на всіх українських землях, без огляду на політичні кордони. Таку мету має атлас, який дає змогу огорнути оком усю нашу національну територію і з допомогою мап та діаграм пізнати найважливіші явища нашого життя в їх географічному розміщенні [8, с. 508].

У цей період українська наука понесла значні втрати. Пішли з життя Й.І. Косоногов (1922), Г.І. Танфілєв (1928).

У воєнні роки вищі навчальні заклади України працювали в евакуації. Багато вчених, особливо молодих, узяли участь у Великій Вітчизняній війні. На оборонних підприємствах працював А.М. Оліферов, нагороджені високими бойовими орденами П.В. Ковальов, О.М. Раєвський, М.І. Щербань, був важко поранений О.М. Маринич.

Окремим центром української наукової думки в міжвоєнний період була Західна діаспора в Чехословаччи-

ні. В 1921–1945 роках у Празі працював Український вільний університет із філософським та правничим факультетами. У числі його ректорів були люди, близькі до географії: Ф.А. Щербина (1924–1925) – у празький період, а серед професорів – географи С.Л. Рудницький, В.М.Кубійович, історик – Н.Д. Полонська-Василенко, етнографи – З.Ф. Кузеля, В.П.Петров, економісти – С.П.Тимошенко, О.К. Мицюк, Є.К. Гловінський. У 1922–1933 роках у Подебрадах працювала Українська господарська академія, де в тому числі готували інженерів-лісовиків, гідротехніків, економістів і статистів. Серед ректорів цієї академії були люди, близькі до географії – І.О. Шовгенів (1922–1925 роки і 1926–1927 роки), Б.Г. Іваницький (1925–1926 роки і 1928–1935 роки) та професори О.К. Мицюк, В.В. Садовський, С.П. Тимошенко, Ф.А. Щербина. Після перетворення академії в Український техніко-господарський інститут (1922–1945), який з 1945 року працював в Регенсбурзі (Баварія), у числі його ректорів був Б.Г. Іваницький (1932–1936 роки, 1947–1919 роки).

У 1923–1933 роках у Празі працював Український високий педагогічний інститут імені Михайла Драгоманова, який було відкрито заходами Українського Громадського Комітету при фінансовій допомозі чехословацького уряду як дворічну школу учителів для нижчих шкіл і позашкільної освіти. Він мав відділи: літературно-історичний, математично-природничий, від 1924 року також музично-педагогічний.

Список використаних джерел

1. Гохман В.М., Минц А.А., Преображенский В.С. Системный подход в географии // Теоретическая геогр. – М.: Мысль, 1971. – С. 67–75.
2. Жекулин В.С. Введение в географию. – Л.: Изд-во. ЛГУ, 1989. – 272 с.
3. Жупанський Я.І. Історія географії в Україні. – Л.: Світ, 1997. – 262 с.
4. Краснопольская Н.В., Аппоева Л.И. Влияние школы В.Э. Дена на развитие экономической географии бывшего СССР // Тр. Междунар. науч. конф. – Майкоп: РГО. – 1999. – С. 52–54.
5. Очерки истории исторической науки в СССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 3. – 832 с.
6. Руденко В.П. Професор Антін Синявський – подвижник української географії. – К.: Вид-дім "KM Akademia", 1996. – 404 с.
7. Семевский Б.Н. Введение в экономическую географию. – Л.: Изд-во. МГУ, 1976. – 230 с.
8. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії: Підручник. – Л.: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 444 с.
9. Шаблій О.І. Львівська суспільно-географічна школа. – Л.: Вид. центр ЛНУ ім. І.Франка, 2004. – 167 с.

Надійшла до редколегії 29.10.13

Я. Олійник, член-кор. НАПН України, д-р екон. наук, проф.,
Т. Нич, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

РАЗВИТИЕ ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ НАУКИ В УКРАИНЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Раскрыты особенности зарождения и развития географической науки в Украине в первой половине XX века. Проведена периодизация развития географической науки. Дана оценка социально-экономических условий каждого периода, что определяет характер и уровень развития географической науки. Исследован характер накопления фактического материала и его географической значимости. Изучена творческая деятельность выдающихся ученых, опыт работы ведущих научных коллективов, школ.

Ключевые слова: географическая наука, периодизация развития географической науки, научные школы.

Ya. Oliynyk, Corr. NAPS of Ukraine Doctor, Professor,
T. Nych, graduate
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

DEVELOPMENT OF GEOGRAPHICAL SCIENCE IN UKRAINE IN THE FIRST HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

The features of the origin and development of geographical science in Ukraine in the first half of the twentieth century. An periodization of geography. The evaluation of the socio-economic conditions of each period, which determines the nature and level of geography. The character of the accumulation of factual material and its geographical importance. Studied creative work of outstanding scientists, experience of leading research teams, schools.

Keywords: geographical science, periods of geography, scientific schools.